

המשבר החקיקתי כמשבר הגמוני: המאבק הלא פתור בין הבלוק הפופוליסטי המדיר ובין הבלוק הבורגני

דני פילק ואמית אביגור-אשל*

תקציר. הטענה המרכזית של המאמר היא שהמשבר הנוכחי סביב הרפורמה המשפטית הוא רב־רבדים. הרובד הראשון מנגיד בין תפיסה פופוליסטית מדירה של דמוקרטיה ובין תפיסה של ליברליזם חוקתי. הרובד השני הוא המאבק על ההגמוניה בין שני בלוקים היסטוריים אשר מקדמים מודלים שונים של חברה ונותנים ביטוי לחלוקה האתנו־מעמדית של החברה הישראלית. המאבק המתמשך על ההגמוניה בשל חוסר היכולת של כל אחד מהבלוקים ליצור קונסנזוס רחב ולהפוך להגמוני עומד ביסוד המשבר הנוכחי. הרובד האחרון הוא השלכות הרפורמה המשפטית על מודל הצמיחה מבוסס הייצוא של ישראל בעשורים האחרונים ועל בסיסי הלגיטימציה שלו. כאן יסודות המשבר קשורים לעובדה שעל אף ההבדלים בין שני הבלוקים ההיסטוריים, שניהם תומכים במודל הצמיחה הנוכחי; ולנוכח מצב שבו הוא אינו יכול עוד ליצור צמיחה, ולנוכח התערעות התנאים הנחוצים לביסוס הלגיטימציה שלו, הם אינם יכולים להציע מודל חלופי.

המשבר המתחולל כעת בישראל הוא משבר רב־רבדים. הרובד הראשון הוא כמובן משבר חקיקתי וחוקתי המציב זו מול זו תפיסות שונות של דמוקרטיה. אולם קשה להבין את מקורות המשבר בלי לנתח את הרובד השני – המאבק ההגמוני בין שני בלוקים היסטוריים המבטאים את החלוקה האתנו־מעמדית של החברה הישראלית ומקדמים, בין היתר, תפיסות שונות של דמוקרטיה. מקורותיו של המשבר נעוצים בחוסר היכולת של מי מהבלוקים לבסס את עצמו כהגמוני באמת, תוך יצירת קונסנזוס רחב. הרובד האחרון הוא ההשלכות של המשבר החקיקתי־חוקתי על מודל הצמיחה המבוסס ייצוא של ישראל בעשורים האחרונים ועל בסיסי הלגיטימציה שלו. במאמר קצר זה ננסה להציג את מרכיביו העיקריים של המשבר בשלושת הרבדים האלה.

הרובד הראשון והבולט של המשבר, זה החקיקתי והחוקתי, מנגיד בין הממשלה, המבקשת לקדם תפיסה פופוליסטית מדירה של דמוקרטיה, ובין מתנגדי הרפורמה,

* פרופ' דני פילק, המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
ד"ר אמית אביגור-אשל, המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, מכללת ספיר

אשר דוגלים בליברליזם חוקתי (constitutional liberalism).¹ הממשלה מקדמת שינויים משטריים המבוססים על תפיסה שלפיה דמוקרטיה היא ביטוי ישיר של רצון העם, ונבחר העם – הממשלה והקואליציה, שיש להן רוב בכנסת – מגלמים באופן מלא את "רצון העם", ה"רצון הכללי" של רוסו. ואולם אין מדובר בתפיסה פופוליסטית גרידא של דמוקרטיה כי אם בתפיסה פופוליסטית מדירה, שלפיה העם הוא הומוגני במונחים אתנו-תרבותיים – זהו העם היהודי כמובן. לכן אין צורך בקונסנזוס, כי גם רוב זעום של 61 חברי כנסת מגלם את העם בכללותו, ולכן הגבלת הזכויות הפוליטיות של האזרחים הפלסטינים אינה נתפסת כלל כפגיעה בדמוקרטיה אלא כביטוי של רצון העם.

עיקר המרכיבים של הרפורמה מבטאים תפיסה זו: מתן רוב לקואליציה בוועדה לבחירת שופטים, כדי שגם הרשות השופטת תגלם את "העם"; קביעה ברורה של עליונות הרשות המחוקקת על פני הרשות השופטת באמצעים שונים – הגבלת יכולתה של הרשות השופטת לפסול חוקים, איסור פסילת חוקי יסוד, הסמכת הרשות המחוקקת להתגבר על פסילת חוקים בעזרת רוב של 61 חברי כנסת, והגבלת הביקורת המנהלתית של הרשות השופטת על הרשות המבצעת דרך ביטול עילת הסבירות (או הגבלה ניכרת שלה). כיהא לתפיסה פופוליסטית, הרפורמה מוצגת גם כחלק ממאבק בין העם, המגולם על ידי הממשלה והרוב בכנסת, ובין השופטים, המייצגים אליטה שכופה בכוחנות את רצונה על העם. כאמור, הקואליציה מקדמת לא רק את התפיסה שבה דמוקרטיה היא ביטוי לרצון העם, אלא גם את התפיסה המדירה שלפיה העם הומוגני ומוגדר לפי קריטריונים אתנו-תרבותיים: זהו העם היהודי כפי שקובעת הגדרתו ההלכתית.

הזרם המרכזי של מתנגדי הרפורמה מבקש להגן על מבנה משטרי ליברלי חוקתי המבוסס על הפרדת רשויות, איזונים ובלמים ("שומרי סף", ביקורת שיפוטית על הרשות המבצעת ועל הרשות המחוקקת) ומכלול של חירויות וזכויות אזרחיות ופוליטיות (Warren, 1989), ואף להרחיב את המבנה הזה. כך למשל, עמדת פורום המרצות והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה – הגוף שמנסח באופן הברור ביותר את עמדת מתנגדי הרפורמה – מבקשת לשמר את סמכות הביקורת השיפוטית של בית המשפט העליון (יש ביניהם אשר מרחיבים אפשרות זו גם לביקורת שיפוטית על חוקי יסוד), להגביל את חוקי היסוד לכאלה שיש להם "תכנים של חוקה", ולמנוע שליטה של הקואליציה על הוועדה לבחירת שופטים ופוליטיזציה של החלטות הוועדה. מתוך כך, ניכר שמתנגדי הרפורמה אינם נוטים לתת את הדעת על המתח שבין ליברליזם חוקתי ובין דמוקרטיה במובנה האטימולוגי, דהיינו שלטון עצמי משותף; מעטים מתמודדים למשל עם הטענות (העולות גם מצידם של מלומדים ליברליים) בנוגע לגירעון הדמוקרטי המובנה בביקורת השיפוטית על הרשות המחוקקת (ראו למשל Bellamy, 2007; Kramer, 2004; Waldron, 2006).

המשבר החקיקתי והחוקתי מבטא בעצם משבר הגמוני. אופיו של המשבר ההגמוני הזה שונה מהמשגתו של אנטוניו גרמשי. לפי גרמשי, משבר הגמוני מתחולל כשבחוק היסטורי שהיה הגמוני עד לאותו רגע אינו מצליח עוד לתחזק את המנהיגות הפוליטית,

1 הליברליזם החוקתי הזה, אצל רבים מהמתנגדים, אינו כולל את האזרחים הפלסטינים כחברים שווים בקהילה הפוליטית ואינו מביא בחשבון שהוא מוגבל לגבולות הקו הירוק אף שישאל שולטת כיום על המרחב שבין הירדן לים.

האידיאולוגית והמוסרית; הוא אינו מצליח לשמר קונסנזוס רחב סביב פרויקט של בינו ועיצוב חברה. לדידו של גרמשי, משבר הגמוני מתקיים באחד משני מצבים: כישלון של הפרויקט שהבלוק ההגמוני מקדם, או שינוי במידת הפעילות הפוליטית של ההמונים הגמוני קלאסי, שנוצר משילוב שתי הנסיבות שעליהן הצביע גרמשי – התפוררות פרויקט בינוי המדינה והאומה של מפא"י, ושינויים בדפוסי ההשתתפות הפוליטית של קבוצות רחבות בציבור. אבל המשבר הנוכחי שונה, והוא קשור לחוסר היכולת של שני הבלוקים ההיסטוריים הנאבקים כיום על ההגמוניה בחברה הישראלית להגיע אל ההגמוניה, ליצור קונסנזוס רחב. במשבר החקיקתי, הבלוק הפופוליסטי המדיר מקדם את הרפורמה ואילו הבלוק הבורגני מקדם את הליברליזם החוקתי. אם כן, המשבר החקיקתי נוצר בשל הרצון של הבלוק הפופוליסטי המדיר לנצל את תוצאות הבחירות האחרונות על מנת לקדם שינויים משטרניים שיבססו את שלטונו, וכך להביא לפתרון המשבר ההגמוני. באופן פרדוקסלי, ניסיון זה יצר משבר חקיקתי שהעמיק את המשבר ההגמוני.

הבלוק ההיסטורי הפופוליסטי המדיר התחיל להתגבש בעשור השני של המאה ה-21. המשבר הכלכלי העולמי פגע מאוד בחלק מבעלי ההון שנהנו מתקופת הליברליזציה-גלובליזציה וכרסם במעמדם הדומיננטי של רעיונות ניאוליברליים. הליכוד, בראשותו של בנימין נתניהו, התחיל לזנוח את הניסיון להקים אלטרנטיבה פוליטית ניאושמרנית ישראלית שתדמה לניאו-שמרנות האמריקנית מבית מדרשם של רונלד רייגן וג'ורג' ו' בוש. בהשפעת הברית האלקטורלית קצרת הימים עם מפלגת ישראל ביתנו, שאימצה אז חזות פופוליסטית, הוביל נתניהו את הפיכתה של תנועת הליכוד למפלגה פופוליסטית מדירה, בסגנון הפופולריזם הרדיקלי הימני האירופי.²

פופולריזם מדיר זה מנגיד בין העם כיחידה אתנו-תרבותית "טהורה" והומוגנית ובין האליטות, המשרתות את האויב החיצוני, הלא יהודי. הרעיון כי העם הוא יחידה אתנו-תרבותית סגורה מושרש בתפיסה דתית של הלאומיות היהודית, המזהה בין האתנוס היהודי ובין הדמוס, ובמילותיו של נתניהו: "כל העת עלינו לזכור אמת אחת פשוטה: אחים אנחנו, עם אחד אנחנו. אין אחר" (Ynet, 2019).

הפופולריזם המדיר מבית נתניהו והליכוד הוא פופולריזם ניאוליברלי המשלב בין אימוץ חלק מהתובנות המרכזיות של הניאו-ליברליזם – מסחור חיי היומיום, הפרטה, דה-רגולציה (Guardino, 2008; Havertz, 2019) – ובין נקיטת צעדים הטרודוקסיים של מדיניות חברתית-כלכלית, כאלה שמבוססים על המחויבות "להיטיב עם העם" אך גם על חוסר אמון בטכנוקרטים, ב"אנשי המקצוע". צעדים כאלה יכולים לכלול הרחבת זכויות לאוכלוסיות מוחלשות, כמו רפורמת ביטוח הבריאות של ארדואן בטורקיה; מיסוי של עסקים הקשורים להון בינלאומי, כמו במקרה של הונגריה; ומדיניות רווחה המופנית לקבוצות אוכלוסייה ספציפיות, כמו בפרו בתקופת פוג'ימורי (Bohle & Greskovits, 2019; Fabry, 2019; Toplišek, 2020). המדיניות הטרודוקסית של ממשלת נתניהו (בעיקר

2 לניתוח החלוקה לגושים הנאבקים על ההגמוניה בראשית שנות האלפיים ראו, Avigur-Eshel & Filc, 2018. התחזקותו של פופולריזם מדיר בישראל קשור הדוק להעמקת הפרויקט הקולוניאלי בשטחים הכבושים. לקשר בין קולוניאליזם לפופולריזם מדיר ראו Filc, 2015.

בשנים 2015-2019) כללה בין השאר צעדים לעידוד הצריכה הפרטית. כך, תוכניתו של משה כחלון "נטו משפחה" שילבה סובסידיות למשפחות עם ילדים, הרחבה של "מס הכנסה שלילי" והורדת מיסי ייבוא. מפני שהבלוק ההיסטורי הפופוליסטי מאמץ את עיקרי התפיסה הניאו-ליברלית, האנטי-אליטיזם שלו לא הופנה עד כה נגד אליטת ההון ולרוב גם לא נגד כלכלנים מומחים בשירות המדינה, אלא נגד אליטות תרבותיות, משפטיות ואקדמיות ואנשי תקשורת.³

הרפורמה החקיקתית, המבטאת תפיסה פופוליסטית מדירה של דמוקרטיה ומוצגת כהפחתת כוחה של האליטה המשפטית, היא חלק אינטגרלי מהניסיון לקדם פרויקט הגמוני פופוליסטי מדיר. עם זאת, יש להבהיר שהקואליציה הנוכחית, שמבטאת פוליטית את הבלוק ההיסטורי הפופוליסטי המדיר, איננה מקשה אחת ויש בה עוד שני זרמים של ימין. האחד הוא זרם שמרני נאו-ליברלי רדיקלי בהשראת פורום קהלת, שיש לו נציגים הן בליכוד הן בציונות הדתית. הוא קושר בין "שוק חופשי", קניין פרטי, "מוסריות" ולאומנות; בין מדיניות תקציבית מרסנת מאוד (עד כדי צנע) לצמצום כערך מוסרי; בין הפרטת מדינת הרווחה לעזרה עצמית, אחריות אישית ומרכזיות הקהילה והמשפחה; בין פגיעה בעבודה המאורגנת לתפיסה של פרט הסומך על עצמו ומגן על קניינו (Hazlitt, 1964; Kiely, 2020; Nakano, 2015).

הזרם השני הוא זה הפשיסטי-קלריקלי, שאותו מייצגת מפלגת עוצמה יהודית. המושג פשיזם קלריקלי שימש תחילה לתיאור החיבור בין אישים שהשתייכו לכנסייה הקתולית ובין הפשיזם האירופי. השימוש במושג התרחב, וכיום הוא מתייחס למגוון תנועות המחברות דת (זרמים נוצרים ולא נוצרים) ומרכיבים של התפיסה הפשיסטית. הסיסמה "אל אחד, עם אחד, מפלגה אחת" של מפלגת העם הסלובקי מתמצתת את הפשיזם הקלריקלי, והיא בהחלט יכולה לייצג את עוצמה יהודית. הפשיזם הקלריקלי מאמץ את הלאומנות הקיצונית של הפשיזם, את הגזענות ואת פולחן הכוח (הגברי), מדגיש את הקשר בין מרות האל למרותנות פוליטית (אוטוריטריזם), ורואה אויב בתנועות שמדגישות ערכים אוניברסליים כמו השמאל והליברליזם (Eatwell, 2003; Kubátová & Kubát, 2021). כפי שמייצגת זאת מפלגת עוצמה יהודית, "ערכי המדינה היהודית יהיו על פי המוסר היהודי, והמשטר יהיה דמוקרטיה יהודית, השומרת על האינטרסים של מדינת הלאום היהודי, כערך הדוחה כל ערך אוניברסלי".

הבלוק ההיסטורי הנגדי, הבלוק הבורגני, התחיל גם הוא להתהוות במתכונתו הנוכחית בעשור השני של המאה ה-21. החוקרים ברונו אמבלה וסטפנו פלומברייני גיבשו את הביטוי "בלוק בורגני" כדי לתאר בלוק היסטורי שהתגבש במדינות כמו צרפת ואיטליה וכולל קבוצות שבאו מהשמאל ומהימין המסורתיים. בלוק זה אמנם מאמץ בדרך כלל גישה פרוגרסיבית נאו-ליברלית, אך יש בו גם קבוצות בעלות ערכים שמרניים (Amable & Palombarini, 2022). בצרפת ובאיטליה הבלוק הבורגני כולל את בעלי ההון הגדולים ואת השכבות המשכילות והמבוססות יותר של מעמדות הביניים.

כאמור, הבלוק הבורגני בגרסתו הישראלית התחיל להתכונן בעשור השני של המאה ה-21 וקיבל ביטוי פוליטי מובהק עם כינונה של "ממשלת השינוי" ב-2021. רוב אנשיו מאמצים

3 התייצבותם של בעלי ההון בסקטורים הדינמיים של הכלכלה נגד הרפורמה עשויה לשנות מצב זה, כפי שביטא חבר הכנסת דודי אמסלם בטענתו שהמתנגדים מפגינים עם רולקסים ומרצדסים.

באופן כללי תפיסה ניאוליברלית פרוגרסיבית (Fraser, 2019), אם כי יש בתוכו מרכיבים שמרניים יותר שבאים מהציונות הדתית. התפיסה הניאוליברלית הפרוגרסיבית מדגישה את מרכיבי התפיסה הליברלית התואמים את המודל הניאוליברלי (אינדיווידואליזם, בחירה חופשית, מקצוענות יעילה, השקעה בהון אנושי, מריטוקרטיה, קוסמופוליטיות), ומשלבת אותם עם גרסה ניאוליברלית של מרכיבים אידיאולוגיים פרוגרסיביים כגון פמיניזם ואקולוגיזם, תוך חיבור לסקטורים הדינמיים ביותר של הכלכלה (הייטק, בידור, פיננסים) (Fraser, 2019). בישראל משולבת גישה זו, על אף הסתירות, עם מרכיבים של אתנו־רפובליקניזם הנותן קדימות ל"אזרחים היצרנים שמשלמים מיסים" ומשרתים בצבא (כפי שציין למשל המצע של מפלגת יש עתיד לבחירות 2015) על פני אחרים כמו חרדים ואזרחים פלסטינים. האמונה במריטוקרטיה והדגש על "הון אנושי" הם מרכיבים מרכזיים בתפיסתו של הבלוק הבורגני, והם באים לידי ביטוי במדיניות שמייחסת חשיבות עליונה לחינוך למצוינות (ראו למשל את קווי היסוד של "ממשלת השינוי") ובהעדפת בירוקרטיה מקצועית – שראשיה משתייכים, סוציולוגית ותפיסתית, לבלוק הבורגני – על פני נבחרי ציבור, שאותם היא תופסת כמושחתים בפוטנציה.

הבלוקים ההיסטוריים הללו אינם תופעה פוליטית־אידיאולוגית, אלא יש להם בסיס מעמדי. בהתבסס על הצעה חדשה לניתוח המבנה המעמדי בישראל (אדות ואחרים, בדפוס), המבנה המעמדי בישראל נחלק לשלושה מעמדות עיקריים: 1. בעלי ההון, הנחלקים לפי סוגי הון ומיקומם – הקָשֶׁר עם הון על־לאומי ושדה הַצָּבֵר ההון: פיננסים, הייטק, תעשייה מסורתית, אוצרות טבע, מסחר; 2. מעמד משרת, שיש לו חוזה עם ההון – בין שזהו חוזה ישיר (מנהלים ובעלי מקצוע בסקטור הפרטי) או עקיף (מנהלים בסקטור הציבורי שלאורך המסלול האישי שלהם יעבדו גם בסקטור הפרטי, דמויות מרכזיות בתעשיית התרבות). זהו מעמד שמאופיין במילוי תפקידי היגוי, שליטה במקום העבודה, יכולת להמיר בקלות הון כלכלי, תרבותי או חברתי לצורה אחרת שלו, ויכולת העברה בין־דורית של שלוש צורות ההון; 3. המעמדות העממיים, המתחלקים לשלוש קבוצות שביניהן מפרידים קווי גבול אופקיים וחדירים במידות שונות: א. מעמד בינוני עממי ובו שכירים בעלי מידה של אוטונומיה במקום העבודה, עצמאים ובעלי עסקים קטנים, ב. מעמד פועלים מקצועי, טכני ומשרדי, ובו בעיקר שכירים, ג. מעמד הפועלים השולי. בכל אחת מן הקבוצות האלה אפשר להבחין בקווי גבול אנכיים על בסיס סקטור (ציבורי או פרטי), על בסיס אופן העיסוק (עצמאי או שכיר) או על בסיס אתנו־לאומי.

הבלוק הפופוליסטי כולל סקטור קטן מתוך בעלי ההון (הון מסחרי, הון הקשור לאוצרות טבע), רוב היהודים מתוך תת־קבוצות ב־ג של המעמדות העממיים, וחלקים מהיהודים בתת־קבוצה א. הבלוק הבורגני כולל את הפרקציות הדינמיות ביותר מתוך בעלי ההון, את רוב המעמד המשרת, וחלקים מתוך היהודים בתת־קבוצה א של המעמדות העממיים, בעיקר בעלי ההשכלה האקדמית. הפיצול המעמדי מקשה על שני הבלוקים לייצר קונסנזוס רחב, ולכן הוא עומד בבסיס המשבר ההגמוני.

האזרחים הפלסטינים מודרים משני הבלוקים הניצים. רובם הגדול שייך למעמדות העממיים, אך הם אינם יכולים להשתייך לבלוק הפופוליסטי בשל מאפייניו המדירים. הם אינם שייכים לבלוק הבורגני גם בשל השתייכותם המעמדית וגם בשל המרכיב האתנו־רפובליקני, שהוא חלק אינטגרלי בתפיסת העולם של חלקים נרחבים בבלוק זה. חברותה

של מפלגת רע"ם בממשלת השינוי לא ביטאה צירוף של חלק מהאזרחים הפלסטינים לבלוק הבורגני, אלא קיום יחס קליינטליסטי בין הבלוק ובין קבוצה שאינה שייכת אליו. הדבר ניכר בבירור במסיבות העיתונאים שערכו ראשי מפלגות האופוזיציה בתקופת המחאה נגד מהלכי החקיקה, שלפחות עד מועד כתיבתו של מאמר זה התקיימו ללא נציגים של המפלגות הערביות.

הרובד האחרון של המשבר החקיקתי הוא השלכותיו על יציבות מודל הצמיחה ועל יכולתם של שני הבלוקים הניצים לבסס את הלגיטימציה של כל אחד מהם כאלטרנטיבה הגמונית בהיבט החומרי, בהינתן השלכותיו השליליות האפשריות של המשבר על הכלכלה הישראלית. את אופני צמיחתה של הכלכלה הישראלית בעשורים האחרונים אפשר להמשיג כמודל צמיחה, שפירושו דפוסים מוסדיים יציבים יחסית שעליהם הצמיחה מתבססת. מודל צמיחה מתבטא בהרכב ספציפי של גורמי הביקוש הקיינסיאניים: צריכה פרטית, השקעה פרטית, השקעה מדינתית ומסחר חיצוני (Stockhammer & Onaran, 2022). בעקבות המהפכה הניאו-ליברלית שהדגישה מדיניות תומכת הון מתקיימים כיום כמה מודלים של צמיחה, שהעיקריים שבהם הם צמיחה מובלת צריכה המבוססת על חוב, צמיחה מובלת ייצוא, וצמיחה מובלת צריכה המבוססת על שכר.

בישראל חל מאז שנות השמונים מעבר הדרגתי ממודל צמיחה המבוסס על שכר ועל השקעה מדינתית למודל צמיחה המבוסס על השקעה פרטית ועל ייצוא. בשנות התשעים המודל הזה התחזק מאוד עם העלייה המתמדת בחלקו של סקטור ההייטק בייצוא והירידה המתמדת בהשקעה הציבורית ששימשה כמנוע צמיחה (Maggor, 2021). בעשור הראשון של שנות האלפיים ניכרו בישראל המאפיינים הבולטים של צמיחה מובלת ייצוא: מאזן מסחרי חיובי, צמיחה שבה תרומת המסחר החיצוני עלתה על תרומתה של ההשקעה הציבורית (זו האחרונה ירדה מ-26.8% מהתמ"ג ב-2002 ל-22.8% מהתמ"ג ב-2011), מאזן תשלומים חיובי ועמדת השקעות בינלאומית חיובית.⁴

המחקר על מדינות שבהן הייצוא הוא מנוע הצמיחה המרכזי מראה שאחד האתגרים של המודל הזה הוא הצורך בהשגת לגיטימציה. לכך יש שתי סיבות. ראשית, מודל צמיחה מבוסס ייצוא מצריך דיכוי מסוים של השכר בסקטורים המייצאים כדי לשמור על יתרון תחרותי מול יוצאניות אחרות. שנית, צמיחה מובלת ייצוא מחייבת מטבע חלש יחסית (או, כמו במקרה של גרמניה, הבניה של מרחב האירו, שמספק למדינה יתרון יחסי). מטבע חלש פירושו יוקר יחסי של מוצרים מיובאים, וגם התייקרות בשוק הפנימי של המוצרים המיועדים לייצוא. התוצאה היא פגיעה ביכולת הצריכה של הציבור ובעיקר של המעמדות העממיים, וזהו אתגר לגיטימציה של המודל. אתגר כזה גדול יותר במדינות כמו ישראל, שבהן חלק גדול מהטובין לצריכה מיובאים. אחת הסיבות לכישלוננו של הפרויקט הניאו-שמרני שהליכוד ניסה לקדם בסוף שנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים הייתה הקושי לספק לגיטימציה למודל הצמיחה הזה. כיום, לעומת זאת, הפרויקט הפופוליסטי המדיר מתמודד טוב יותר עם האתגר הלגיטימציוני בזכות ההרכב הייחודי של ייצוא ישראלי והגברת צריכה מבוססת ייבוא ונתמכת חוב.

4 עמדת השקעה בינלאומית (net international investment position) היא הפער בין הנכסים הפיננסיים של המדינה במדינות אחרות ובין החבות של המדינה כלפי אזרחי מדינות אחרות.

כשבוחנים את המאזן המסחרי של ישראל בשנות האלפיים אפשר להיווכח שמאזן הסחורות הוא אמנם שלילי, אבל המאזן הכללי חיובי בשל ייצוא שירותים, בעיקר בסקטור ההייטק. לסקטור זה יש שני מאפיינים רלוונטיים מאוד לשאלת הלגיטימציה של המודל. מצד אחד, הייצוא של מוצריו אינו גורע מהצריכה שלהם בתוך המדינה – כלומר הייצוא אינו פוגע בצריכה בשוק הפנימי. מצד שני, משום שלאיכות המוצרים יש חשיבות רבה, הביקוש בתחום אינו רגיש מאוד לשינויים במחיר – כלומר, שקל חזק לא בהכרח יפגע בתחרותיות של המוצרים. ואכן, בשני העשורים הראשונים של המאה ה-21, עד הפנדמיה, הציג מודל הייצוא הישראלי מאזן מסחרי חיובי אף שהשקל הלך והתחזק. משמעותה של התחזקות השקל הייתה שאף כי מודל הצמיחה היה מובל ייצוא, לא חלה התייקרות של סחורות מייבאות. ההפך הוא הנכון: התחזקותו של השקל אפשרה להוזיל את אותן סחורות ההוזלה התעצמה בשל צעדי מדיניות של ממשלות הליכוד, שכללו הורדת מיסי ייבוא על מוצרי צריכה והעלאת תקרת הרכישה מחו"ל הפטורה ממס. נוסף על כך, לאחר מחאת קיץ 2011 קודמה מדיניות שעודדה צריכה פרטית מבוססת חוב. הגדלת היצע האשראי הקמעונאי תרמה לעליית שיעור החוב של משקי הבית (הן חוב משכנתאות הן חוב למטרות צריכה) כאחוז מהתמ"ג מ-37% בתחילת שנות האלפיים ל-44.6% ב-2022 (ראו תרשים 1).

תרשים 1. חוב של משקי בית בישראל כשיעור מהתמ"ג, 2000-2020 (מתוך האתר [Trading Economics](#))

תוצאת השילוב של גידול בייבוא, ירידת מחירים וגידול בחוב הצרכני הייתה גידול בצריכה הפרטית, אשר מאז 2009 היא גבוהה מממוצע הצריכה הפרטית במדינות ה-OECD (ראו תרשים 2). גידול זה תרם לחיזוק הלגיטימציה של מודל הצמיחה מבוסס הייבוא, אך גם לגיטימציה של הפרויקט הפופוליסטי ככזה שדואג ל"עם", שכן לאורך רוב התקופה הליכוד עמד בראש הקואליציות.

תרשים 2. צריכה פרטית לנפש בישראל בהשוואה למוצע ה־OECD (בהשוואה להוצאה בשנת 1995) (מקור: Brand et al., 2017)

אפשר להבין שהלגיטימציה של הפרויקט הפופוליסטי, לפחות בהיבט החומרי שלה, נשענת במידה לא מבוטלת על השילוב בין ייבוא זול המבוסס על ייצוא שירותים ועל שקל חזק ובין צריכה תלויה חוב שמתאפשרת בשל היצע אשראי וריביות נמוכות. המשבר החקיקתי מאיים ישירות על היסודות האלה. עוד בטרם החל המשבר עלו הריביות, צעד שהגביל את נגישות האשראי והשפיע על הצריכה מבוססת החוב. העלייה העולמית בשיעורי האינפלציה כתוצאה משיבוש שרשרות האספקה בתקופת הפנדמיה והעלייה במחירי המזון והדלקים המאובנים כתוצאה מהמלחמה באוקראינה הביאו את הבנקים המרכזיים להעלות ריביות, ובהם היה גם בנק ישראל, הרואה בריבית כלי בלעדי כמעט להתמודדות עם אינפלציה (גם כשהסיבות לאינפלציה אינן קשורות לכמות הכסף). אך פחות השקל כתוצאה מהמשבר החקיקתי מאיים עוד יותר על בסיסי הלגיטימציה של מודל הצמיחה בכלל ושל הפרויקט הפופוליסטי הניאו־ליברלי בפרט. פחות בשקל מייקר ישירות את מוצרי הייבוא, שהם חלק חשוב בסל הצריכה של משקי הבית בישראל. עלייה קבועה במחירים משמעותה עלייה בקצב האינפלציה. מכיוון שהדרך העיקרית של בנק ישראל להתמודד עם אינפלציה היא, כאמור, העלאות נוספות של הריבית, הדבר יפגע בזרוע הלגיטימציה השנייה: צריכה פרטית מבוססת חוב.

מעבר לאיום המידי על בסיס הלגיטימציה של הפרויקט הפופוליסטי הניאו־ליברלי, בטווח הביניים המשבר מאיים על מודל הצמיחה עצמו. כפי שאפשר להתרשם מאיומים שמשמיעים ראשי חברות הייטק ומהערכות של בנק ישראל ומשרד האוצר, המשבר החקיקתי עלול לגרום לעזיבתן של חברות הייטק ולצמצום ניכר בהשקעות הזרות הישירות, שיהיו לו השלכות בעייתיות על מאזן התשלומים ועל המאזן המסחרי. מעבר לכך, המשבר החקיקתי מערער את היסודות המוסדיים של המודל. אחד העקרונות של "קונסנזוס וושינגטון", שבמשך שנים היה "עשרת הדיברות" של המודל הניאו־ליברלי, היא חשיבותו של ביטחון משפטי, בעיקר בנוגע להגנה על הקניין. אמנם ראשי הקואליציה הצהירו השכם והערב שהרפורמה לא תפגע בזכות הקניין, אך הם לא הצליחו לפגוע את דאגתם של בעלי הון מפני פוליטיזציה של מערכת המשפט, שעלולה לפגוע פוטנציאלית

בביטחון המשפטי בכלל. השפעה דומה יכולה להיות לרצון של הממשלה להכפיף את הדרג המקצועי לדרג המדיני. הכפפת היועצים המשפטיים לדרג המדיני נתפסת כאיום על הביטחון המשפטי ואף מרמזת על האפשרות להכפיף לדרג המדיני דרגים מקצועיים נוספים, למשל באמצעות ביטול עצמאותו של הבנק המרכזי⁵ – מרכיב מהותי במודל המשילות הניאו-ליברלי. היה אפשר לחשוב שהמשבר יפתר אם הבלוק הפופוליסטי המדיר יוחלף על ידי הבלוק הבורגני, אך גם לזה האחרון אין פתרון למשבר הלגיטימציה המאפיין מודל צמיחה מוביל ייצוא "טהור". לכן המשבר החקיקתי והחוקתי יכול להפוך למשבר של המודל עצמו.

למרות היריבות בין שני הבלוקים ההיסטוריים שנאבקים כיום על ההגמוניה, מודל הצמיחה מובלת הייצוא מקובל על שניהם. אם מודל הצמיחה אכן ייכנס למשבר, הדבר יחריף עוד יותר את המשבר ההגמוני; למשבר הנוכחי תיוסף משמעות גרמשיאנית יותר של משבר הגמוני – כישלון של מודל צמיחה משותף לשני הבלוקים הניצים, שאף אחד מהם אינו מציע מודל אלטרנטיבי.

לאור הניתוח שהוצג כאן, מהן התוצאות האפשריות של המשבר הרב-ממדי? בטווח הקרוב, אפשרות אחת היא התמשכות המשבר ההגמוני אגב העמקת המשבר החוקתי והשלכותיו על הכלכלה ועל מוסדות המדינה, ללא שינוי מהותי ביחסי הכוחות בין שני הבלוקים. אפשרות שנייה היא פתרון של המשבר החוקתי באמצעות מה שגרמשי כינה "מהפכה סבילה" (passive revolution), מצב שבו משבר הגמוני נפתר על ידי רסטורציה של המשטר הקיים. בהקשר הישראלי יש שני תסריטים אפשריים של מהפכה סבילה. האחד הוא הצלחה של הקואליציה להעביר את מכלול החוקים תוך חיזוק הולך וגובר של המאפיינים המרותניים של השלטון. התסריט השני הוא השבת היחס בין הרשות השופטת לרשויות האחרות למצבו טרם הרפורמה אך עם שינויים קלים, פירוקה של הקואליציה והקמת קואליציה אלטרנטיבית (ליכוד, מפלגות חרדיות וחלק ממפלגות האופוזיציה) או אפילו עם עלייתו של הבלוק הבורגני לשלטון בבחירות, וניסיון לייצב את המערכת המדינתית ולשמר את מודל הצמיחה.

בטווח הביניים, אם בסיס הלגיטימציה של מודל הצמיחה שעליו מבוססים שני הבלוקים הולך ומתערער יחד עם זה של מוסדות המדינה, ייתכן ארגון מחדש של הקבוצות החברתיות במסגרת בלוקים היסטוריים אחרים מאלה שנקלעו למשבר ההגמוני הנוכחי.

מקורות

אדות, רמי, דני פילק ושרה הלמן. (בדפוס). מעמד בחברה הישראלית בת ימינו: קווי יסוד למחקר עתידי. קריאות ישראליות.

Ynet. (2019, 18 ביוני). נתניהו: "אחים אנחנו, עם אחד אנחנו. אין אחר" [מבוק]. Amable, Bruno, & Stefano Palombarini. (2022). *Multidimensional social conflict and institutional change* (Working Paper). Archive Ouverte UNIGE.

5 ואכן, שר החוץ אלי כהן קרא לשר האוצר לכפות את מרותו על בנק ישראל ולבלום את העלאת הריבית.

- Avigur-Eshel, Amit, & Dani Filc. (2018). Military conflict and neo-liberalization in Israel (2001–2006): A neo-Gramscian approach. *Political Studies*, 66(2), 503–520.
- Bellamy, Richard. (2007). *Political constitutionalism: A republican defense of the constitutionality of democracy*. Cambridge University Press.
- Bohle, Dorothee, & Béla Greskovits. (2019). Politicising embedded neoliberalism: Continuity and change in Hungary's development model. *West European Politics*, 42(5), 1069–1093.
- Brand, Gilad, Avi Weiss, & Assaf Zimring. (2017). The macro picture of Israel's economy in 2017. In Avi Weiss (Ed.), *State of the nation report 2017* (pp. 15–40). Taub Center.
- Eatwell, Roger. (2003). Reflections on fascism and religion. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 4(3), 145–166.
- Fabry, Adam. (2019). Neoliberalism, crisis and authoritarian-ethnicist reaction: The ascendancy of the Orbán regime. *Competition & Change*, 23(2), 165–191.
- Filc, Dani. (2015). Latin American inclusive and European exclusionary populism: colonialism as an explanation. *Journal of Political Ideologies*, 20(3), 263–283.
- Fraser, Nancy. (2019). *The old is dying and the new cannot be born: From progressive neoliberalism to Trump and beyond*. Verso.
- Gramsci, Antonio. (1981). *Cuadernos de la Cárcel*. Ediciones Era.
- Guardino, Matt. (2018). Neoliberal populism as hegemony: A historical ideological analysis of US economic policy discourse. *Critical Discourse Studies*, 15(5), 444–462.
- Havertz, Ralf. (2019). Right-Wing populism and neoliberalism in Germany: The AfD's embrace of Ordoliberalism. *New Political Economy*, 24(3), 385–403.
- Hazlitt, Henry. (1964). *The foundations of morality*. The Foundation for Economic Education.
- Kiely, Ray. (2020). Assessing conservative populism: A new double movement or neoliberal populism? *Development and Change*, 51(2), 398–417.
- Kramer, Larry D. (2004). *The people themselves: Popular constitutionalism and judicial review*. Oxford University Press.
- Kubátová, Hana, & Michal Kubát. (2021). The priest and the state: Clerical fascism in Slovakia and theory. *Nations and Nationalism*, 27(3), 734–749.
- Maggor, Erez. (2021). The politics of innovation policy: Building Israel's "neo-developmental" state. *Politics & Society*, 49(4), 451–487.
- Nakano, Takeshi. (2015). Neoliberalism and conservatism. In Satoshi Fujii (Ed.), *Beyond global capitalism* (pp. 67–75). Springer.
- Stockhammer, Engelbert & Özlem Onaran. (2022). Growth Models and Post-Keynesian Macroeconomics. In Lucio Baccaro, Mark Blyth, & Jonas Pontusson (Eds.)

Diminishing returns: The new politics of growth and stagnation (pp. 53–73).
Oxford University Press.

Toplišek, Alen. (2020). The political economy of populist rule in post-crisis Europe: Hungary and Poland. *New Political Economy*, 25(3), 388–403.

Waldron, Jeremy. (2006). The core of the case against judicial review. *Yale Law Journal*, 115(6), pp. 1346–1406.

Warren, Mark. (1989). Liberal constitutionalism as ideology: Marx and Habermas. *Political Theory*, 17(4), 511–534.